

MLADIĆ I RAT

Roden je 22. decembra 1922. godine u Sarajevu, od oca Davida i majke Rene, rodene Montiljo. Bio je jedinac u sefardskoj ne naročito pobožnoj porodici. Od uže familije, u Holokaustu mu je stradalo više od 50 članova. Među njima su deda Moše, baka Rahela, tetke, stričevi i njihove porodice.

Završio je stolarski zanat. Posle rata, školovao se u vazduhoplovnoj tehničkoj školi i aktivno radio kao oficir u vojnoj službi. U januaru 1971. otišao je u penziju. Živeo je u Beogradu, a od novembra 1993. živi u Nahariji, u Izraelu. Ima dvoje dece, sina Davida, grafičkog inženjera, i kćerku Renatu, grafičkog tehničara, i troje unučadi.

Dvadeset godina bio je gabaj beogradskog hrama. Na predlog Jevrejske opštine Zemun, za višegodišnji rad na mestu sekretara Opštine, upisan u Zlatnu knjigu Keren Kajemet le Israel (KKL).

Moji najbliži preci – roditelji, dedovi i bake rođeni su u Sarajevu. Deda po ocu zvao se Moše, zvani „Hasid“, a baka je bila Hana, rođena Elazar. Otac sa majčine strane zvao se Naftali, zvani „Il Bojadi“, a baka po majci zvala se Rahela, rođena Pardo. Očevi roditelji su imali jedanaestoro dece. Otac je bio najstariji i morao je da se brine o braći i sestrama, pa je, valjda i zbog toga, imao samo mene. Roditelji su u kući govorili ladino. Ja sam govorio srpski, ali kad bi mi se oni obratili, odgovarao sam na ladinu.

Otac je umro 18. aprila 1938. godine u Sarajevu. Ostali smo sami, majka i ja, bez ikakvih prihoda, jer je otac umro u 46. godini i nismo imali penziju. Živeli smo kako smo znali. Majka je morala da se zaposli u fabrici čarapa „Ključ“ čiji je vlasnik bio Avram Levi Sadić. Tada sam pošao na zanat; morao sam da prekinem školovanje.

Kao dečak pevao sam u horu dečaka koji se obnavljao svake dve godine. U njemu su bila 22 dečaka, uzrasta između deset i dvanaest godina. U horu sam pevao od 1933. do 1935. godine.

Od osnovne škole do 1941, bio sam član Hašomer hacaira u Sarajevu. Bilo je to levičarsko omladinsko udruženje u kojem je bilo mnogo mladih sarajevskih Jevreja. Bili smo podeljeni po grupama i po godištim. Imali smo svoje menahele, vode grupa. Najpre je moj menahel bio Žak Finci (otišao je posle u partizane), pa Šmuel Kamhi (pre rata bio u mornarici Kraljevine Jugoslavije, 1941. se vratio kući, pa otišao u partizane u kojima je bio sve do kraja rata). Između njih dvojice, menahel mi je bio Jakov Montiljo koji živi u Izraelu, u kibucu Gat.

Početak rata živio sam sa majkom u našem stanu u Bregalničkoj 16. Za vreme rata ta ulica je promenila ime u Karpuzova ulica, a posle rata dobila je ime Hriste Boteva. Jos pre početka rata u Sarajevu se osećao strah, jer je već bilo pristiglo dosta izbeglica iz Čehoslovačke, Poljske i drugih zemalja. Iz tih dana sećam se Jozefa Štoka, koji se kod nas bio uključio u rad Hašomer hacaira.

Bombardovanje je počelo na Pesah. Naše Sefardkinje su za praznik pripremale lepa jela. Posebno sam voleo fritulitas (uštipci od macota) i inhaminaduus (tvrdo kuvana jaja koja se spremaju sa korom crnog luka, uz malo ulja, soli i bibera). Pesah sam voleo i zbog albondegas (knedle za supu). Svojevremeno je deda Moše okupljao celu familiju, na Seder večer. Doručkovao sam ta jela kada je počelo bombardovanje. Majka je uspaničeno vikala

Roditelji DAVID i HANA sa MORICOM, 1924. u Sarajevu

da bežimo, a ja nisam hteo. Ona je pobjegla i vikala da i ja bežim, jer će me ubiti bomba. Naposljetku sam prekinuo doručak, pobjegao i sakrio se sa majkom u podrumu. Tamo je bilo i drugih komšija. Bombardovanje je trajalo dosta dugo, jer se odvijalo u više naleta.

Ubrzo su u grad došli Nemci. Počelo je „čišćenje“ Sarajeva od Jevreja. Postavljani su komesari u jevrejske radnje, oduzimana im je imovina. Dali su nam žute trake sa Magen Davidom i natpisima „Jude – Židov“. Ustanovljena je Nezavisna Država Hrvatska. Terali su nas na prisilan rad u gradu. Prepoznavali su nas po trakama. Mene su odvezli na istovar vagona. Radili smo sve dok ne ispraznimo vagon. Posao je bio naporan, svuda puno prašine. Radili smo i druge poslove. Što god im je trebalo, morali smo da radimo. Ja sam ponekad skidao traku, ali je to bilo vrlo opasno. Bio sam hapšen tri puta samo zbog toga što sam Jevrej in a nemam traku.

U oktobru 1941. godine Mosko Papo, Nisim Altarac i ja stojimo na ulici. Prišla su nam dva agenta i tražili legitimacije. Povelili su nas u zatvor kraj Beledije. Ostali smo u zatvoru pet dana, a tog dana je bila nedelja, neki nemački praznik. U prijavi za hapšenje napisali su da smo se nalazili u zabranjenoj ulici. Sećam se da su nas odmah ošišali. Šišao nas je Izrael Papo, rodak mog oca. To mu je bio prisilan rad. Svakog ponedjeljka šišali su nove zatvorenike. Zamolio sam ga da ode do moje majke i da je obavesti da me je video, da sam živ i zdrav i da mi ona pošalje malo hrane. U zatvoru smo dobijali samo jedan hleb dnevno, a kada je majka poslala hranu, samo pola hleba. Petog dana obavljeno je saslušanje. Službenik nas je pitao zašto smo u zatvoru, a mi smo odgovorili da ništa nismo uradili. Naveo je da smo bili u zabranjenoj ulici i da tako piše u prijavi. Ali ja sam se setio da je ulica bila zabranjena posle podne. U prijavi, agent je zaista zapisao vreme, i to pre podne. Na osnovu toga smo bili pušteni. Nisim Altarac i Mosko Papo su kasnije otišli u partizane gde su, na žalost, i poginuli.

Majka je bila preplašena. U tri sata ujutro nemački agenti pokućali su na vrata komšinice. Upitali su da li je tu Moric Montiljo, a ona im je odgovorila da ne zna, pa su otišli. Majka me je probudila, znakovima objasnila da treba da bežim i ćutim. Zgrabio sam zimski kaput i pobjegao u podrum. Tog jutra su ispraznili celu ulicu. Ja sam tako izbegao hapšenje i slanje u logor.

Na posao sam išao kod majstora Franje Štampfela, pobožnog Hrvata i dobrog čoveka. On se nije slagao sa ustaškom politikom i onim

šta su radili Jevrejima. Bio je častan čovek, a svojevremeno direktor Fabrike nameštaja u Sarajevu.

Tada sam bio uhapšen drugi put. Oko pola dva, takođe noću, na ulici nas je presrela racija. Nisam na sebi imao znak, ali je legitimacija otkrila da sam Jevrejin. Skupili su oko stotinu muškaraca i noću, a bila je zima, oterali u onaj isti zatvor iz kojeg sam nedelju dana ranije bio pušten. Toga se sećam, jer sam još bio ošišan. Smestili su nas po sobama, nas 30 u jednoj maloj sobi. Dok smo dolazili do zatvora, padao je sneg, pa smo svi bili ovlašeni. U sobi smo morali da zauzimamo što manje prostora, bili smo zgrčeni, mokri, bilo je zagušljivo od isparenja. Tako zgrčeni dočekali smo jutro. Onda najednom, na vrata lupa agent. Pita: „Ko ima ispod 16 godina, a ko preko 50?“ Jedan zatvorenik me podiže sa patosa i reče da imam manje od 16 godina (iako sam bio stariji), na šta je agent zapretio da me čeka svašta u slučaju da je to laž. Jedan stariji čovek i ja sprovedeni smo u upravu policije. Čekali smo da nas prozovu ispred kancelarije šefa agenata iz koje su povremeno izlazili isprebijani ljudi. Pretpostavljao sam da i nas to čeka. Međutim, iz kancelarije je izašao šef i upitao nas šta tu radimo. Odgovorio sam: „Ništa“, na što nas je on oterao rečima: „Mrš, napolje!“. To smo odmah iskoristili i izgubili se na ulici. Dok sam pre toga čekao ispred kancelarije, mislio sam da pobegnem, pošto nas niko nije čuvao, ali sam se plašio da je to neka nameštaljka. A kad nas je šef agenata poterao, imao sam opravdanje za izlazak iz zgrade. Majka se obradovala kada je videla da sam kod kuće.

Sledeći korak protiv nas bilo je izbacivanje iz stana. Isterani smo, zapečatili su stan, ključevi su predati agentu, ustaši. Jedan ključ sam uspeo da strpam u džep. Sa svim Jevrejima koji su zatečeni po stanovima i kućama oterani smo u nemačke

Zgrada jevrejskog humanitarnog društva „La Benevolencija“ u Sarajevu u kojoj su 1941. bile zatvorene žene i deca

kasarne, na kraju grada. Bile su to kasarne vojske Kraljevine Jugoslavije koje su Nemci zauzeli. Muškarci su strpani u šupe popločane kaldrmom. Sećam se da sam spavao na nekoj gredi. Žene i deca su bili zatvoreni u baraci koja je Nemcima služila kao menza. Unutra nije bilo ničega, svi su sedeli ili ležali na golom patosu. Tu smo ostali sedam dana. Očito su Nemcima trebale te prostorije, pa su nas prebacili u jevrejsku stambenu zgradu humanitarnog društva „La Benevolencija“. Stanovi su bili potpuno ispražnjeni. Odatle sam pobegao. Ta zgrada je imala dva ulaza, a samo na prvom je stajao stražar. Bio sam na prvom spratu. Skočio sam kroz prozor u hodnik za drugi ulaz, gde nije bilo stražara, i pobegao. I drugi su bežali, čak i moja majka, i tada smo se smestili kod majčine sestre Gracije koju još nisu bili odveli.

Prilikom ovih hapšenja izgubio sam sve moje legitimacije; ostale su u policiji, jer ih nikada nisam tražio natrag. Moju pravu legitimaciju, sa svim podacima, izgubio sam prilikom prvog hapšenja. Kad sam drugi put uhapšen, ostavio sam legitimaciju željeznice na kojoj je radio moj otac. Đačku knjižicu sa fotografijom i svim podacima dao sam prilikom trećeg hapšenja i tako, na kraju, ostao bez ikakvog ličnog dokumenta.

Majstor Franja Štampfel pomogao je nekolicini Jevreja stolarskog zanimanja, zaposlivši ih kod sebe kada su izgubili posao kod jevrejske firme „Konforti“. Tako je zaposlio vrsnog stolarskog majstora, Danija Katana, pa majstora Altarca čijeg se imena ne sećam, i još jednog majstora Jevrejina čije sam ime zaboravio. Ja sam kod majstora Franje bio učenik. Kada su Altarac i onaj drugi pokupljeni u noćnoj raciji i oterani u Jasenovac, majstor Franjo je nama dvojici predložio da ostanemo da spavamo u radionici, što smo mi prihvatili. Bili smo zaključani katanom sa spoljne strane.

Pošto je postojala opasnost da nas uhapse i oteraju u Jasenovac, Dani Katan je pronašao čoveka koji mu je omogućio, naravno za novac, da dobije dokumenta na drugo ime da bi mogao da otputuje za Mostar koji je bio pod okupacijom Italijana. Dani Katan je predložio da i meni taj čovek pomogne, da mu se pridružim u Mostaru. Trebalo je da mi javi kako je prošao na putu čim stigne u Mostar. Dani je stigao u aprilu 1942, a ja sam mu se pridružio već sledećeg meseca. Zanimljivo je da je on istog dana dobio posao kao stručnjak u svom zanatu, kod stolarskog majstora Lekića, sa kojim se poznavao od ranije.

Pošto sam i ja dobio dokumenta za put u Mostar, rekao sam majstoru da bi hteo da polažem ispit za stolarskog radnika. Predložio me je

za polaganje ispita kod njegovog poznanika majstora. Teoretski deo polagao sam pred komisijom. Dobio sam potvrdu da sam kalfa. Posle ispita dobio sam radničku knjižicu na osnovu koje sam mogao, kasnije, da se zaposlim u Mostaru.

Mostar

Stigao sam u grad za vreme policijskog časa. Od stvari sam imao samo korpicu od pruča u kojoj je bio kišobran, malo hleba i sira. U korpu sam stavio i fes pošto je moja legitimacija bila na lažno muslimansko ime. Putovao sam noćnim vozom, jer je legitimacija bila prilično loša, dok je propusnica bila čista, originalna. Legitimaciju nisam smeo da koristim. Kod sebe sam imao oko 500 kuna.

Sreo sam na ulici Avrama Altarca, sarajevskog komšiju (sada živi u Izraelu). Pozvao me je da se smestim kod njegove gazdarice, koja je imala u sobi još jedan slobodan krevet. To je koštalo onih 500 kuna, a po utrošku novca, morao sam da se iselim. Drugi komšija iz Sarajeva ponudio mi je jeftiniju, ali lošiju sobu, što sam prihvatio. Bilo mi je teško, nisam imao novaca, bio sam gladan. Čak sam hteo da se vratim u Sarajevo, jer je tamo od 1941. do 1942. godine, dok svi Jevreji nisu internirani u logore, radila kuhinja. Još je u vreme Kraljevine Jugoslavije radila menza u kojoj su se besplatno hranili siromašni učenici i studenti, a pojedini šegrti plaćali su po dinar za ručak. Menza je, početkom rata, postala kuhinja iz koje se slala hrana za Đakovo i Jevreje koji su se krili u Sarajevu. U njoj je, kao fizički radnik, radio najmlađi brat moje majke Jahiel Montiljo. U Mostaru sam u početku bio toliko gladan da sam upravo radi te kuhinje hteo da se vratim u Sarajevo, ali su me odgovorili od te namere. Tamo je bilo veoma teško, bila je još gora situacija u poređenju sa onom koju sam ostavio.

Radio sam na nekoliko mesta, ali sam išao sa lošijeg na bolji posao. Na kraju sam radio na sastavljanju baraka. Taj posao bio je dobro plaćen. Tako je bilo do novembra 1942. godine kada su nas deportovali po dalmatinskim ostrvima i gradovima. Ja sam vozom, sa jednom grupom došao do Metkovića, a onda smo trabakulom, Neretvom, plovili ka Hvaru, u grad Jelsu. Neki su išli za Stari Grad, neki za Hvar, a ja sam ostao u Jelsi. Bili smo smešteni u hotelu „Jadran“ gde smo dobijali nešto hrane. Nismo imali šta da radimo da bismo zaradili. Sećam se da smo prodavali veš za suve smokve ili kukuruz. U Jelsi smo dočekali 1943. godinu, a u januaru ili u februaru svi smo prebačeni u Hvar,

grad na istoimenom ostrvu. Odatle smo krajem proleća prebačeni u logor za civile na Rabu. Brod sa Hvara pristao je na otvorenom moru pred Splitom. Na obali su stajali članovi opštine Split, mahali su nam, ali brod nije mogao u luku. Italijani su se plašili da ne pobegnemo u Split.

Rab

Reflektori na ulazu u kamp. Ceo kamp je bio vrlo osvetljen. Smešteni smo u drvene barake. Bilo je veoma toplo. U mojoj baraci bili su samo momci. U nekim barakama su živele cele porodice. Patrole su uveče šetale oko baraka. Morali smo vrlo rano da uđemo u barake, iako je bila vrućina. U kuhinjama smo radili, pomažući oko spremanja hrane. Naš posao je bio da donosimo namirnice iz magacina. Bio je tu i Jakica Kabiljo, kuvar iz Sarajeva, moj komšija iz ulice. Hrane nije bilo dovoljno, ali za onoga ko je hteo da zaradi panjoku bilo je posla na montaži baraka. Dodatne barake su bile za internirce iz Kraljevice i severnih krajeva Primorja. Preko puta nas, preko ceste, bio je logor Slovenaca. Prilikom sastajanja u logoru, pošto su dolazili da rade, oni su na naša pitanja kako im je, odgovarali da im je sada dobro. Njihov logor oformljen je pre našeg, i oni su tada bili smešteni pod šatore koji su prokišnjavali, posebno u zimsko doba. Preživljavali su stravičnu glad, ljudi u šatorima su umirali, a živi nisu prijavljivali mrtve jer su za njih dobijali hranu.

U pratnji stražara išli smo na more, na kupanje. To je bilo povremeno, samo iz higijenskih razloga. Sećam se grupe koja je došla iz severnog Primorja. Bežali su iz Zagreba, bili zaustavljeni u logoru u Kraljevici, a posle prebačeni k nama. Napravili su lutkarsko pozorište. Mala pozornica kao okvir prozora. Ja sam tu prvi put u životu gledao lutkarsku predstavu. Kada sam dobio unuke, kasnije, vodio sam ih na lutkarske predstave u Zemun i Beogradu.

Bili smo naviknuti na život u zarobljeništvu, oguglali na sve, nismo osećali strah jer nas je bilo mnogo. Još u Sarajevu smo znali da je u Jasenovcu teško, da su uslovi života surovi. Jasenovački logoraši su pravili nasip na Savi stojeći u vodi i bili ubijani, tako da smo bili svesni da su uslovi života na Rabu mnogo bolji.

U septembru 1943. Italija je kapitulirala. Počeli smo sami da upravljamo logorom. Kuhinja je radila, dežurali smo i stražarili jer su italijanski stražari otišli. Naše rukovodstvo je vodilo celokupni rad u logoru i pripremalo nas za odlazak u partizane ili u izbeglištvo. Rečeno je da

se od sada moramo snalaziti sami. Čuvali smo magazine hrane i logor. Dobrovoljno smo se prijavljivali i bili obučavani za borbu. Od Italijana, koji su odlazeći ostavili sve, uzimali smo ručno oružje. Vrlo brzo pošli smo izvan logorskih žica, sa zastavom, u grad Rab, pravo cestom. Logor je odranije imao vezu sa ilegalnom organizacijom otpora grada Raba.

Noću smo se, zbog aviona, trabakulama prebacili sa Raba na kopno: Kraljevica, Bakar, Novi Vinodolski do Senja. To je bila poslednja stanica. Sećam se da je bila duboka noć. Upali smo u zgradu na kojoj je bio natpis 'Ustaška županija'. Prenoćili smo u kancelarijama, a ujutro smo, preko Velebita, prebačeni kamionom do Glavnog štaba Hrvatske u Otočcu. Zatim smo nastavili pešice Gorskim kotarom, Likom i kod Generalskog Stola sastali se sa štabom VII udarne banijske divizije. Tu su nas rasporedili po brigadama, bataljonima i četama. Naše rukovodstvo je u Otočcu reklo da ne bi trebalo da ostanemo kao jevrejska vojna formacija, već da se rasporedimo po jedinicama VII divizije iz više razloga. Divizija ima iskustva u ratovanju, a mi svi neiskusni, stradali bismo lako u borbama. S druge strane, ako bi neprijatelj doznao, mogao bi celu jevrejsku vojnu jedinicu da uništi.

Iz logora na Rabu neki su otišli u Sloveniju, u partizane, neki u izbeglištvo, po srpskim krajevima i naseljima.

Ja sam bio u 2. brigadi 4. bataljona VII banijske divizije. Komandant bataljona bio je Simo Čavić, a komandant brigade Rade Grmuša, komesar Slavko Borojević. Sećam se kako su mi se od dugog pešačenja pocepale cipele pa sam ostao bos. Kasnije smo dobijali odeću i obuću od Engleza. Ja sam dobio velike cipele, nove kožne, dobre – ali sam hodao kao Čarli Čaplin! Čuvao sam ih kao oči u glavi.

Najteže mi je bilo dugo marširanje i nespavanje. Da me je neko pitao da li hoću dobro da jedem ili da se dobro ispavam, rekao bih – da spavam. Znao sam da spavam hodajući, naročito prilikom noćnih marševa. Bio sam u streljačkoj četi. Kada sam kasnije položio kurs za telefonistu, prebačen sam u četu za vezu pri štabu brigade. Po potrebi prebačen sam u minobacačku četu, za pisara. Iskustvo sam sticao u praksi. U partizanima sam se osećao ravnopravnim sa svima ostalima. Učestvovao sam u svim borbama koje je vodila jedinica po Baniji, Kordunu i dalje, do italijanske granice, gde smo 1945. dočekali završetak rata.

Posle rata, prilikom lekarskog pregleda, doznao sam da mi srce nije u redu. Lekari su rekli da mi je to od upale zglobova. Mislio sam da nikad nisam bio bolestan od te bolesti, ali mi je kardiolog rekao da ta

moja srčana bolest dolazi od upale zglobova koju sam sigurno preboleo u partizanima kad sam bio mlad.

Posle rata, baka, dva strica sa porodicama, ženama i decom iselili su sa prvom alijom 1948. godine u Izrael.

U Beogradu, 1949. godine, našao sam dva rodaka. Njihova majka Gizela, rođena Montiljo, udata Kalderon, stradala je u Đakovu sa najmlađom kćerkom od dve godine i svojom majkom. Muž Jakov Kalderon joj je stradao u Jasenovcu. Deca Sidica – Dina i Menahem spasili su se nekim čudom pošto ih je pomogla jedna jevrejska porodica iz Osijeka, koja ih je uzela iz logora u Đakovu. Bili su u Bergen Belzenu ali su ostali živi. U Beogradu su živeli u Dečjem domu u ulici Visokog Stevana. Žalili su mi se da se rastura Dom i pitali šta da rade. Ja sam ih savetovao da urade ono što većina radi, da odu u Izrael. Tako je i bilo. Sada su već dedovi. Moja majka Rena, posle likvidacije logora Đakovo, sa preživelim iz tog logora, prebačena je juna ili jula 1942. u logor Jasenovac, gde su odmah svi ubijeni od strane ustaša.

U Beogradu sam radio u vazduhoplovstvu, oženio se 1949. godine i dobio dvoje dece. Porodice sina i kćerke su se u leto 1993. iselile u Izrael, a ja sam otišao za njima, u novembru iste godine.